

HAL
open science

Він жив заради людей. До 180-річчя катеринославського земського лікаря В.Т.Скрильникова (1837–1898) (частина 1)

Yu.G. Pisarenko

► **To cite this version:**

Yu.G. Pisarenko. Він жив заради людей. До 180-річчя катеринославського земського лікаря В.Т.Скрильникова (1837–1898) (частина 1). *Medical perspectives (Medicni Perspektivi)*, 2017, 22 (1), pp.130-140. <hal-01526401>

HAL Id: hal-01526401

<https://hal.science/hal-01526401>

Submitted on 23 May 2017

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

УДК 61(092) СКРИЛЬНИКОВ В.Т.

Ю.Г. Писаренко

ВІН ЖИВ ЗАРАДИ ЛЮДЕЙ. ДО 180-РІЧЧЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО ЛІКАРЯ В.Т. СКРИЛЬНИКОВА (1837–1898) (частина 1)

Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна
Institute of Philosophy named G.S. Skovorody NAS of Ukraine
Tryokhsviatitelska str., 4, Kyiv, 01001, Ukraine

Ключові слова: В.Т. Скрильников, Катеринославське Медичне Товариство
Key words: V.T. Skrylnikov, Yekaterinoslav Medical Society

Реферат. Он жил ради людей. К 180-летию Екатеринославского земского врача В.Т. Скрильникова (1837-1898). Писаренко Ю.Г. Статья впервые развернуто знакомит читателя с биографией одного из основателей Екатеринославского Медицинского Общества, земского врача, автора многочисленных научных трудов по медицине и гигиене Василия Тимофеевича Скрильникова. В первой части приводятся ранее неизвестные сведения о его происхождении, упоминается работа в качестве заведующего бесплатной земской лечебницей, освещаются его предложения в области и организации санитарной службы Екатеринослава и широкая издательская деятельность. Затрагиваются аспекты службы В.Т. Скрильникова по опеке над сиротами и инициатива создания Екатеринославского Отдела Русского общества охранения народного здоровья.

Abstract. He lived for the sake of people. To the 180th anniversary of the Yekaterinoslav zemstvo doctor V.T. Skrylnikov (1837-1898). Pisarenko Yu.G. For the first time the article introduces to the reader biography of one of the founders of the Yekaterinoslav Medical Society, a local doctor, author of numerous scientific papers on medicine and hygiene Vasily Timofeevich Skrylnikov. The first part provides previously unknown details about his origin, the work as the head of the free zemstvo clinic, highlights his proposals in the field of sanitary service of the city Yekaterinoslav, wide publishing activities. The aspects of V.T. Skrylnikov's service on guardianship of orphans, and the initiative to create Yekaterinoslav Department of Russian society of public health are touched upon.

Обличчя з фотокартки

У нашому сімейному архіві зберігається невеличка старовинна фотокартка, зроблена у фотоательє В.Л. Міткіна (будинок Я.М. Чауського) в Катеринославі, на якій зображені бабуся мого батька, Ольга Тимофіївна Скрильник, та її старший брат Василь. На зворотньому боці фото підпис рукою моєї бабусі Єфросинії Петрівни Писаренко (уродженої Скрильник) (1879-1960), згідно з яким Василь Тимофійович був «статським радником» і «найкращим відомим лікарем м. Катеринослава». Для моєї бабусі її рідний дядько Василь Тимофійович Скрильник став, окрім того, в повному сенсі слова, янголом-охоронцем. У своїй книзі спогадів мій батько, Георгій Степанович Писаренко (1910-2001),¹ писав: «Девять детей Ольги Тимофеевны умерли в раннем детстве от дифтерии и скарлатины. Десятого и самого младшего ребенка, мою мать, удалось уберечь благодаря счастливому случаю. На хутор [Скрильники.– Авт.] из Екатеринослава

приехал брат бабушки – Василий Тимофеевич – врач. Сделав прививки, он спас на хуторе многих детей, в том числе и свою племянницу, мою маму» [23].

Власне, це все, що було відоме в нашій сім'ї про Василя Тимофійовича до 2001 року, в якому я почав працювати над його біографією. До пошуку було залучено багато доброзичливих людей з України і Росії – від академіка до рядових службовців архівів та бібліотек². Найбільшим подарунком долі на цьому шляху стало знайомство з письменником і краєзнавцем з м. Дніпра, Миколою Петровичем Чабаном, котрому я забов'язаний багатьма цінними відомостями про мого двоюрідного прадіда В.Т. Скрильникова.

¹ Видатний учений-механік, академік НАН України Георгій Степанович Писаренко, засновник Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАНУ.

² Висловлюю щирі вдячність академіку НАНУ В.Т. Трошенку, Р.І. Куріату (†) (Інститут проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАНУ), О.С. Липській (Державний архів Дніпропетровської області), В.І. Грицаєнко, А.А. Іванішевіч, Л.О. Нагорній (Національна історична бібліотека, Київ), О.Л. Лавровій (†), О.І. Микуніній (Харківська наукова медична бібліотека), С.М. Булах (Національна наукова медична бібліотека України, Київ), Е.Ю. Жаворонковій (Центральна наукова медична бібліотека, Москва), Н.А. Сидоренко (Бібліотека Російської Академії наук, Спб.), В.І. Писаренку (Київ).

З приємністю я відкрив для себе, що вдячну пам'ять про діяльність Скрильникова зберігають медики та історики медицини як у колишньому Катеринославі, так і за його межами, про що свідчать численні публікації Е.М. Білецької, З.Г. Гужви, С.А. Риженка [2, 30, 4], В.І. Лазебник [16], В.С. Савчука [35], С.М. Булах [3], О.В. Кравченко [15] та ін.

Василій Скрильников із сестрою,
Ольгою Скрильник
(Катеринослав, кінець 70-х рр. XIX ст.)

Хутір Скрильники

Коріння насиченої біографії Василя Скрильникова переплетене з початковими сторінками історії хутора Скрильники Білицької волості, Кобеляцького повіту Полтавської губернії, занованими сестрою його батька, Антоніною Писаренко. Приблизно на початку XIX ст. двоє товаришів, козаків – Марко і Сидір з однаковим прізвищем Скрильник оселилися посеред степу, на південний схід від нинішнього с. Дрижина Гребля – на горбі, перерізаному з північного сходу на південний захід балкою – Марко з

північного боку балки, а Сидір – з південного³. У Марка був син, Тимофій, а у Сидора – Петро. Дочка Тимофія, Ольга (за документами, дочка білицького козака) і син Петра, також Петро (козак містечка Білики) 1856 р. одружилися, й останньою, десятою їхньою дитиною стала моя бабуся, Єфросинія (1879 р.н.), яка, таким чином, поєднала в собі обидві лінії Скрильників.

У Тимофія Марковича та його дружини (Варвари?) загалом було десятеро дітей. Окрім Ольги, відомо про п'ятьох синів: Василя, Афанасія, Леонтія, Кирила, Марка, і дочку, Ірину. Усі брати, окрім Василя, побудувалися поряд з батьківською хатою. Василя ж – найстаршого і найбільш здібного до грамоти – взяв до себе на виховання родич Тимофія Марковича, який проживав у Катеринославі. Брати Василя закінчили лише початкову школу, а сестри взагалі були неписьменні. Так син білицького козака Василь Скрильник назавжди покинув рідний хутір.

З «Російського медичного списку на 1898 р.» – щорічного довідника усіх лікарів Російської імперії, дізнаємося, що Василій Тимофійович Скрильников (тобто, – уже на російський манер) народився 1837 року [34] (пам'ятному смертю О.С. Пушкіна) – у тому самому році, що і його молодша сестра, Ольга. Родинна традиція не згадує, що вони були двійнятами, отже, найімовірніше, вони – погодки. Можливо, Василій народився на свято Василя, на Новий рік, а Ольга наприкінці року.

«Дядько найшляхетних правил»

Ким був загадковий родич, який взяв до себе Василя на виховання, дізнаємося з підшивки газети «Екатеринославские губернские ведомости» за 1888 р., з кількох статей відомого в ті часи місцевого публіциста і нотаріуса Олександра Єгорова (котрий товаришував з В. Скрильниковим) [5]. Вони розповідають про рідного дядька В.Т. Скрильникова, Івана Марковича (від народження також – Скрильника), й також, очевидно, вихідця зі згаданого хутору: «В декабре 1872 года в Екатеринославе умер местный старожил, отставной чиновник, адвокат Иван Маркович Скрильников. На Волосской улице он имел домик, ныне принадлежащий племяннику его, доктору Василию Тимофеевичу Скрильникову. И.М. умер 70 лет. Он был известен в городе всем от мала до велика. <...> интересовался сильно городскими делами, имел громадное знакомство, вел дела покойного откупа и других крупных учреждений и лиц, а в последние годы был постоянным поверенным города.

³ У період з 1929 до 1941 рр. хутір був по-варварському знищений.

Службу свою он начал четырнадцатилетним подростком в местной казенной палате, куда в 1816 году поступил подканцеляристом, там же и окончил службу в 1849 г., состоя на должности губернского казначея. Он был очень аккуратным и толковым чиновником, почему часто, сверх прямых обязанностей, на него возлагались разные экстренные поручения» [5 (№ 21)]. О.І. Єгоров, зокрема, наводить епопею про клопотання Івана Марковича щодо повернення Катеринославу його міського капіталу, вирученого з підряду на утримання наплавного мосту і переправи через Дніпро: «11 июня 1868 г. И.М. Скрильников, по уполномочию городского общества, обратился в сенат, все с тем же

ходатайством о признании неправильными распоряжений местного начальства об обращении запасного капитала городского общества, по недостатку городских доходов, на отопление и освещение острога и команды, и по признании того капитала неприкосновенною принадлежностью самого общества...» [5 (№ 30)]. Однак Сенат прохання Скрильникова не задовільнив. Указ цей оголошений міській думі 24 листопада 1871 р., а 23 вересня 1872 р. Іван Маркович надіслав усеїдданішу скаргу, але йому не судилося дочекатися закінчення справи, оскільки через три місяці він помер. Скарга також залишилася без наслідків [5 (№ 30)].

Місце народження В.Т.Скрильникова - колишній хут. Скрильники на Полтавщині (фото середини 70-х рр. ХХ ст.)

«Азбучный указатель русских деятелей, имеющих быть помещенными в «Биографический словарь», издаваемый Русским историческим обществом» (останній більш відомий під назвою «Словаря А.А. Половцова»), серед запланованих до друку персоналій згадує Івана Марковича: «Скрильников, Иван Марков., писатель, автор мног. брошюр о народн. образов.; † 26 дек. 1872 г.» [1]⁴.

⁴ Ім'я «надворного советника» Івана Скрильникова зустрічаємо на другому місці серед тих, хто підписав подяку губернському інспектору лікувального відділу Катеринославського губерньського

Судячи з того, що будинок Івана Скрильникова на вул. Волоській успадкував племінник, В. Скрильников, власних дітей у Івана Марковича не було. Гадаємо, що сам, вирізняючись добросовісним ставленням до справи, він мав бути для племінника вимогливим вихователем, турботливим наставником, і, головне, гідним прикладом для наслідування.

правління Павлу Никиф. Бойченку та всім лікарям від усіх катеринославців за їхню самозречену працю під час епідемії холери (13 вересня 1866 р.) [(№21)].

У лавах земських лікарів

У виданні «Список студентов императорского Харьковского университета на 1860-1861 гг.» (Харків, 1861) значиться Скрильников Василь, студент медичного факультету 4 семестру, православного віросповідання, державний селянин, у графах: «*время поступления в университет*» вказано – «*27 августа 1857*», «*на чем содержании*» – «*собственном*», «*где прежде обучался*» – «*Екатеринославская гимназия*» [45] Коротку біографічну довідку про В.Т. Скрильникова знаходимо у відомому біобібліографічному довіднику Л.Ф. Змеєва «*Русские врачи-писатели*», згідно з яким казенний (!) вихованець Харківського університету В.Т. Скрильников отримав звання «*лекаря*» в 1862 р. [13], тоді як, згідно з «*Российским Медицинским списком на 1890 г.*» та ін., – у 1863 р. [33]. У будь-якому разі, перша згадка про В.Т. Скрильникова як лікаря, який має право займатися медичною практикою в Росії, належить до 1864 р. [31]. Спеціалізувався він на хірургії [33]. Згідно з Л.Ф. Змеєвим, В.Т. Скрильников у 1866 р. – міський лікар у м. Хоролі, в 1867 р. – міський лікар у м. Золотоноші, 1870 р. – лікар 133 Сімферопольського піхотного полку (що квартирував в Катеринославі). У 1871 р. звідти звільнився і знову зачислений по Міністерству Внутрішніх справ ординатором Катеринославської губернської лікарні і вчителем там гімназії [13]. Пізніше його дочка Марія згадувала, що її батько знаходився на службі Катеринославського Земства штатним ординатором Губернської земської лікарні з 4 січня 1872 р. й прослужив на цій посаді 25 років [28]⁵.

Початок діяльності В. Скрильникова співпав зі становленням у Російській імперії земської медицини. Вже в 70-ті рр. XIX ст. він заявив про себе як одного з лікарів-письменників, які активно знайомили з новими досягненнями своїх колег, а також поширювали знання із санітарії та гігієни серед широкого загалу. У «*Московской медицинской газете*» виходять його статті «*Пластическая операция нижней губы рта, после вырезывания эпителиального рака*» (1873) та «*Огнестрельная рана груди, неполное выздоровление*» (1876). У «*Протоколах Заседаний Харьковского Медицинского общества*» 1874 р. публікується стаття «*О новообразованиях слизистой оболочки рта*» [13]. Його брошура «*Популярные чтения по общественной гигиене. Оттиски из Екатеринославских губернских ведомостей на 1873 г.*» (1873) містить дані щодо гігієни повітря, води, ґрунту, житла, громадських споруд (лікарень, шкіл), харчування, бальнеології [4]. Рішенням Вченого комітету Міністерства народної освіти в 1874 р. книга була рекомендованою для бібліотек при народних училищах [25].

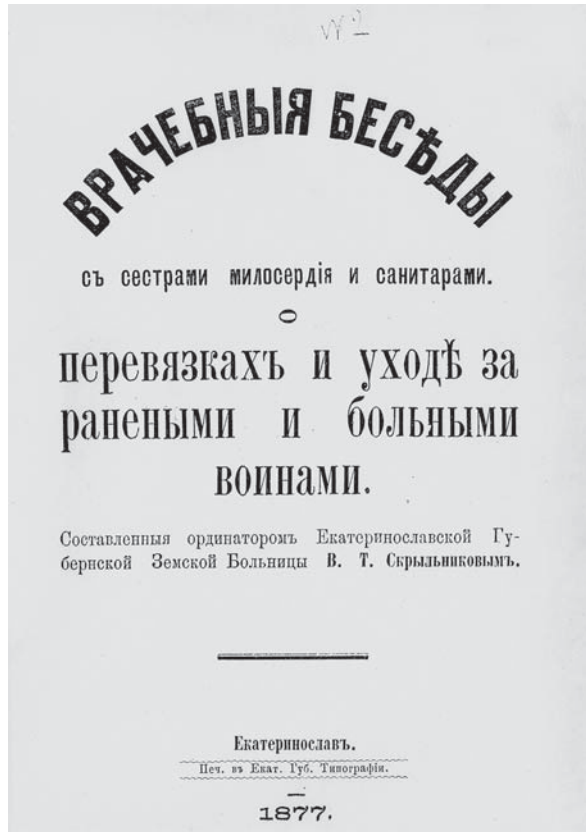
21 вересня 1874 р. у Катеринославі розпочало роботу Катеринославське Медичне Товариство (Товариство лікарів), одним з 21-го членів-засновників якого був В.Т. Скрильников. Учасники Товариства лікарів виносили на суд колег вивчені ними, досі нерозроблені в медицині питання, демонстрували хворих, які становили особливий науковий інтерес, спільно вивчали характер і особливості епідемій, які час від часу спалахували в Катеринославі. Крім теоретичної наукової роботи, члени Медичного Товариства присвячували свій вільний час дослідженню місцевих антисанітарних питань, обговорювали у спільних зібраннях санітарні заходи, направлені на зупинення епідемій. У звіті про 25-річну діяльність Товариства лікарів (1899 р.) серед рефератів, які були зачитані в його засіданнях, називаються такі роботи В.Т. Скрильникова: «*К вопросу о хлороформировании при нормальных родах и замене хлороформа хлорал-гидратом*», «*Об аэрозационном способе лечения ран*», «*О терапевтическом действии gelsemii Sempervivrosi*»⁶. Серед розробок членів Товариства з гігієни відомими стали такі праці В. Скрильникова: «*Какие места базарной площади наиболее пригодны для постройки публичных отхожих мест*», «*Наблюдение над скипидаром и водою, как противогнилостными и озонирующими средствами в обширном применении их с гигиенической целью*», «*О сохранении оспенной лимфы при помощи салициловой кислоты*», «*Об организации правильного оспопрививания в г. Екатеринославе и устройстве телятника*», «*Антисанитарное состояние наших кладбищ*». Очевидно, в окрему категорію слід виділити його працю «*О сиротах и подкидышах в Екатеринославской губ.*» [12].

У 1877 р., враховуючи необхідність у допоміжному медичному персоналі, у зв'язку з Російсько-Турецькою війною, В. Скрильников видає брошуру «*Врачебные беседы с сестрами милосердия и санитарями. О перевязках и уходе за ранеными и больными воинами*» [37]. Гадаємо, матеріал цього посібника ліг в основу курсу лекцій, що його читали доктори В.Т. Скрильников і С.А. Кац для ознайомлення дам і дівичь з правилами догляду за хворими і пораненими

⁵ Втім, згідно із «*Медицинским списком на 1872 г.*», Скрильников В.Т. (лекарь і титулярний радник) ще числиться на службі по «*Министерству Военному*» (М.В.) [32].

⁶ Очевидно, рослина *gelsemium sempervirens* – гельземій вічнозелений або жовтий жасмін.

(з 1-го травня 1877 р.), згідно з програмою діяльності створеного в Катеринославі «Дамского комитета общества попечения о больных и раненых воинах» [7]. У 1879 р. виходить його брошура «Дифтерит, гигиенический дозор» [13].

Книги В.Т. Скрильникова

Разом з кількома іншими лікарями губернської земської лікарні В.Т. Скрильников викладає у фельдшерській школі. У 1879 р. він коротко читав такі дисципліни, як десмургія, теоретична хірургія, терапія, гігієна та медична поліція і практично керував вихованцями 3-го класу та практикантами в розпізнаванні та лікуванні внутрішніх і зовнішніх хвороб.

На початку 1879 р. Катеринославська міська Дума прийняла постанову про створення постійної санітарно-виконавчої комісії міста, поставивши перед нею завдання нагляду за санітарним станом міста та охорони здоров'я населення. До складу комісії, з правом дорадчого голосу, за його власним проханням, увійшов *гласний Думи* (!) лікар В.Т. Скрильников. У джерелах зазначається, що саме В. Скрильников був першим дільничним санітарним лікарем Катеринослава [2, 4, 16, 30].

Протоколи з'їздів земських лікарів Катеринославської губернії 1880, 1883, 1888, 1889, 1893 рр. зберегли тексти виступів В. Скрильни-

кова з найнагальніших питань медичної справи: про діяльність фельдшерської школи, про створення брошур з різних хвороб, про влаштування при губернській лікарні відділення для заразних хворих і про скасування крупних незручностей у лікарняному будинку, про використання в лікарнях не лише фельдшерів, але й фельдшерниць, фельдшерниць-акушерок, про віспощення, про запровадження як для міста, так і для всієї губернії санітарно-випробувальних станцій. Лікар Скрильников висловив також окрему думку про обов'язкове колегіальне затвердження інструкцій для санітарів тощо⁷. На перший погляд, – усе це рутинні питання, але яким небайдужим до них був Василій Тимофійович. Так, згідно з протоколом I сесії з'їзду земських лікарів 1883 р., він звертає увагу на необхідність якісної вентиляції повітря у фельдшерській школі. Він також вважав, що до вступу в фельдшерську школу слід було б допускати не 12-ти річних хлопчиків, а більш дорослих, які, принаймні, закінчили курс трикласних міських училищ або сільських народних шкіл, оскільки тоді б вони могли закінчувати курс фельдшерських знань з кращим запасом здоров'я та більш свідомо [26].

Під час 2-го з'їзду лікарів 1888 р. В.Т. Скрильников пропонує проект журналу «Земский санитарный вестник» [42] і виступає з підведенням результатів з'їзду в газеті «Екатеринославские губернские ведомости» [40]. Тут ним підкреслюється: «Санитарные отчеты в выработанной форме могут дать ценный материал для статистики земской медицины в Екатеринославской губернии. Ежегодные отчеты земских врачей и санитарные описания послужат основой к изданию периодического журнала, санитарного очерка или вестника, необходимого для руководства при съездах врачей и земских собраниях» [40 (№20)]. Вихід такого друкованого органу здійснився значно пізніше, під назвою «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» (1898-1917).

У тогочасних катеринославських виданнях В.Т. Скрильников згадується як завідувач Катеринославської Губернської земської безкоштовної лікарні (бесплатной лечебницы) [19]. У «Трудах VII съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии» 1897 р. зазначається: «Бесплатная Лечебница учреждена Губернским Земством в 1871 году с

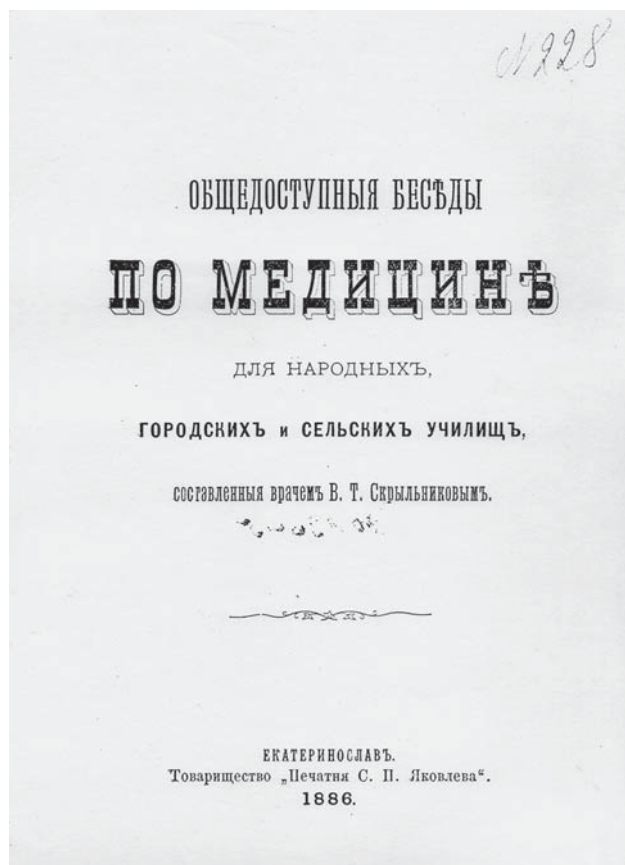
⁷ Огляд матеріалів з'їздів катеринославських лікарів був підготовлений О.Є. Липською (Лист №260 Держ. архіву Дніпропетровської області директору Інституту проблем міцності НАН України В.Т. Трошенку від 29.05.2001).

целью оказывать медицинское пособие бедным больным в центральной части города, так как земская амбулатория при Губернской Земской Больнице находится на окраине его. Заведовать Бесплатной Лечебницей за последние десять лет был откомандирован управою один из ординаторов Губернской Больницы» [36]. Цим багаторічним завідувачем був саме В. Скрильников, оскільки за десять років до цього, наприкінці 1887 р. XXII Катеринославське Губернське Земське зібрання, на прохання В.Т. Скрильникова, підтверджує його права по службі як ординатора губернської земської лікарні, «кои он и не переставал пользоваться», з відрадженьням його в земську лікарню (лечебницу) при губернській управі [8]. «Екатеринославский Юбилейный листок» 1887 р., у відділі реклами, вміщує таке оголошення: «В Екатеринославской бесплатной лечебнице (в здании Губернской Управы) по четвергам от 10 до 12 часов открывается предохранительное оспопрививание под непосредственным наблюдением д-ра В.Т. Скрильникова».

Незважаючи на завантаженість поточною лікарською роботою, В. Скрильников постійно публікується у медичній та місцевій періодиці («Военно-Медицинский Журнал» [38], «Русская медицина» [43] «Земская Медицина», «Здоровье», «Екатеринославский Листок» тощо [13, 14, 9, 10]) та випускає монографії, як от «Общедоступные беседы по медицине для народных, городских и сельских училищ» (1886) [39]⁸ та «Гигиеническое значение чистоты», екземпляр якої був подарований ним у 1887 р. (ювілейному для Катеринослава) щойно започаткованій Катеринославській публічній бібліотеці. На сторінках «Екатеринославского Юбилейного листка» 1887 р. (№ 22), несподівано для себе, знаходимо замітку В. Скрильникова (скрочено – В.Т. Скр-ь) «Главное народное училище в Екатеринославе», присвячену історії заснування навчального закладу – попередника гімназії, в якій він навчався.

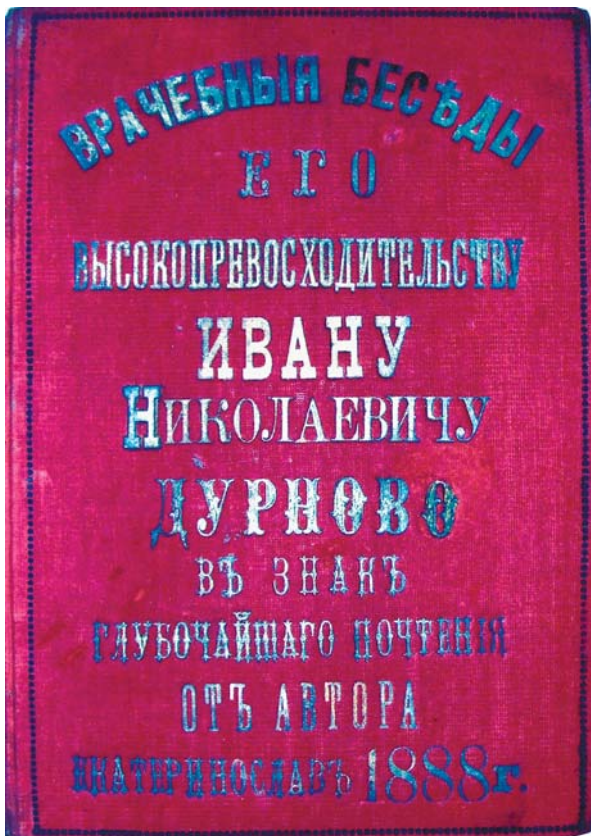
В. Скрильников невтомно ініціює різні заходи щодо запобігання розповсюдженню отруень і небезпечних інфекційних хвороб через недоброякісні харчові продукти [41]. Саме йому належить ідея влаштування в Катеринославі, при земській безкоштовній лікарні, санітарної станції

для дослідження харчових припасів, що продаються на міських ринках і в крамницях, та був розроблений (за участю молодого лікаря В. Діаковського та ін.) її проект, представлений у Катеринославську земську управу для презентації земському зібранню [48]. У своєму виступі на 3-му з'їзді земських лікарів 17 березня 1889 р. В. Скрильников, зазначивши нагальну потребу в запровадженні станції для дослідження харчових речовин як для міст, так і для всієї губернії, посилається на дані Паризького конгресу про те, що коров'яче молоко і м'ясо слугують джерелом легеневих сухот, тому один із запобіжних заходів проти поширення цієї хвороби має полягати у недопущенні таких продуктів у продаж, доки вони не будуть попередньо вивчені в санітарних лабораторіях [27]. У міру розвитку пропонованої Скрильниковим лабораторії, у ній, на його думку, могли б також досліджуватися й інші, нехарчові речовини [27]. Ініціативу щодо створення такої лабораторії з'їзд підтримав. Однак, згодом, у своїй замітці «*Status quo земской медицины Екатеринославля*» у журналі «*Русская медицина*» (№ 1, 1892) В.Т. Скрильников зауважить, що за три роки справа про санітарну випробувальну станцію з місця так і не зрушила [44].

⁸ Ця монографія, разом із «*Врачебными беседами с сестрами милосердия и санитарями*» (1877), переплетена в одну тверду обкладинку, знаходиться в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (Київ). На яскраво-червоному тлі тиснений золотом напис: «*Врачебные беседы Его Превосходительству Ивану Николаевичу Дурново в знак глубочайшего почтения от Автора. Екатеринослав 1888 г.*».

Згідно зі Звітом Катеринославської земської Управи за 1893 р., з вересня того року, за порядженням Губернської Управи, через незадовільність приміщення безкоштовної лікарні, амбулаторний прийом хворих був переведений до Катеринославської губернської лікарні; «Сентября месяца ординатор Скрыльников, по предложению Управы, кроме приема амбулаторных при больнице, исполнял дежурство по больнице и временно заведовал холерным и заразным отделениями в новых бараках больницы» [18]. Тоді в губернії лютувала епідемія холери [18].

Обкладинка праць В.Т. Скрильникова з дарчим написом І.М. Дурново, 1888 р. (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Київ)

В.Т. Скрильников переймався також проблемою доцільної організації лікування такої хвороби, як сифіліс, яка була неприємним супутником зростання самого Катеринослава. На сторінках журналу «Русская медицина» (1892 р.) він докладно, місяцями доволі іронічно, аналізує існуючий стан організації лікування цієї хвороби у місті, коли міське керівництво цілком намагається перекласти витрати по лікуванню хворих на сифіліс – на земство. «Эта самая городская администрация (управа и дума) с удовольствием отпускает часто экстренные суммы в 600 и 1000 руб. на разные непредвиденные расходы

вроде освящения реального училища, городской библиотеки, разных почетных встреч и проч. т. под. Когда же дело коснется общественного здоровья, застраховки от заразы сифилисом, тифом и другими недугами: то вали на серое земство, оно вывезет....» [45].

Опіка над сиротами

Ще однією з галузей зайнять В.Т. Скрильникова був нагляд за сиротами і підкинутими дітьми. Ця місія була йому доручена постановою XXIII сесії Катеринославського Земського зібрання 1888 р.: «врачу Скрыльникову добавить к содержанию 100 рублей из свободных сумм, за надзор за подкидышами, каковой возложит на него, открыв ему право беспрогонной езды» [24]. Підкинуті та безпритульні малюки доправлялися до губернської земської лікарні, яка уклала угоди з жінками з сіл та міст Катеринославського, Верхньодніпровського, Бахмутського, Павлоградського та Слов'яносербського повітів, аби вони вигодовували та одягали дитя до 10 років, за рахунок губернського земства, за 4 крб. на місяць. У завдання В.Т. Скрильникова входило проводити об'їзди усіх сімей, які взяли на виховання малюків, з метою контролю умов їхнього проживання, стану здоров'я та розвитку. Ми мали можливість ознайомитися з двома його звітами, за 1889 [20] та 1890 [21] рр. У першому випадку йшлося про 51-ну, а в другому – про 56 дітей. В.Т. Скрильников, насамперед, звертає увагу на санітарно-гігієнічні умови проживання, переконує селян-опікунів робити дітям попереджувальне віспощення [21]. Він з гіркотою констатує, що бідні та багатодітні сім'ї дуже часто розглядають кошти, виділені на сироту, як засіб утримання всієї сім'ї, накопичення суми на нову хатину тощо [20]. «Для пользы и здоровья сирот не желательно было бы поручать их многосемейным и бедным крестьянам, не имеющим достаточно питательной пищи и коровьего молока <...> Самое лучшее положение земских сирот в таких семействах, где у крестьян собственных детей или мало, или совсем нет, тогда сироты вскармливаются и воспитываются удовлетворительно и впоследствии, по окончании указанного срока, их иногда даже усыновляют, чем вполне обеспечивается дальнейшая жизнь этих молодых существ, как в физическом, так и в нравственном отношениях» [21].

Він вважав важливим, аби, при дорученні дітей вихователям, зверталася увага на рід занять місцевої общини і на той вік, коли слід було б розпочати розумовий розвиток дитини. Щодо перспективи подальшого життя і праці дорослих сиріт, В.Т. Скрильников робить кілька слушних

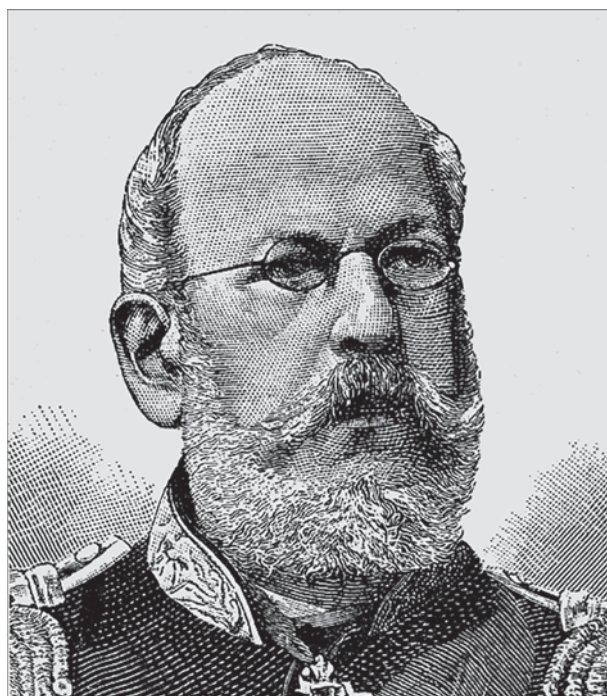
зауважень, із урахуванням відомого йому позитивного досвіду інших міст. Крім того, за зразком московського виховного будинку, він пропонує влаштування при губернській лікарні або при дитячому притулку так званих «ясел» – спеціального приймальника для малюків, від яких відмовляються батьки, аби запобігти варварському звичаю підкидання дітей біля воріт або порогів будинків, де діти замерзають або калічаться [20].

Враховує він і невизначену долю дітей промислових робітників, які також іноді ризикували опинитися на вулиці: «В числе сирот попадаются дети 3-4 лет, брошенные родителями среди улиц, вследствие нищеты и других житейских невзгод. В виду усиленной городской промышленности и заводской деятельности, дети рабочих мало обеспечены в будущем существовании их, поэтому необходимо рассчитывать, чтобы конторы заводов и фабрик выдавали от себя субсидию на устройство приюта для малолетних в г. Екатеринославе. Целесообразно было бы приобрести участок земли для устройства детской колонии, и в этом случае можно рассчитывать на щедроты благотворителей и землевладельцев» [21].

Катеринославський Відділ «Русского Общества охранения народного здоровья»

У 1878 р., за ініціативою лейб-медика Миколи Федоровича Здекауера, імператором Олександром II було затверджене «Русское общество охранения народного здоровья», яке стало першою в Росії науково-громадською установою з широким спектром завдань з гігієни, статистики захворювань, їх профілактики, пропаганди здорового способу життя тощо. М.Ф. Здекауер був обраний головою цього товариства і залишався ним до 1895 р. Микола Федорович був ініціатором найважливіших починань Товариства по влаштуванню лікувальних колоній для слабких дітей, школи кулінарного мистецтва, лабораторії для дослідження життєвих продуктів та ін. Головним його бажанням було влаштування I-ї Всеросійської гігієнічної виставки, котра зрештою відбулася в Петербурзі в 1893 р. [11, 29]. З 1891 р. Товариство видавало «Журнал Русского общества охранения народного здоровья». Належати до лав Товариства було для будь-якого лікаря не лише почесним, але й вимагало від нього повсякчасно примножувати задекларовані його засновниками гуманістичні та просвітницькі ідеї. У № 35 «Екатеринославских губернских ведомостей» за 1888 р., у відділі «Хроніки» читаємо таке повідомлення: «7 мая, в С.-Петербурге празднуется 50-летний юбилей служебной

деятельности председателя русского общества охранения народного здоровья Николая Федоровича Здекауера, который в письме к члену-корреспонденту этого общества В.Т. Скрильникову в ответ на приветствие к юбилейному дню высказался так: вместе с Вами, достойнейший товарищ, и я желаю нашему обществу полнейшего преуспевания. Теперь мы, кроме детских колоний и аналитической санитарной лаборатории, учредили еще третью весьма практическую санитарную меру: нормальную столовую и школу поваренного искусства, и это идет очень удовлетворительно» [6].

М.Ф. Здекауер, засновник і перший голова "Русского Общества охранения народного здоровья"

«Журнал Русского общества охранения народного здоровья» за 1892 р. публікує «Список членов Высочайше утвержденного Русского общества Охранения Народного здоровья», в якому серед членів-кореспондентів Товариства значиться В.Т. Скрильников [47]. А 21 січня 1894 р. відбулося відкриття Катеринославського відділу «Общества» [22]. В.Т. Скрильников увійшов до складу його правління в якості одного з двох секретарів і взяв на себе редагування праць Відділу. У першому випуску «Трудов» Відділу було надруковано статтю А.А. Говсеєва та В.Т. Скрильникова «10 случаев умышленного отравления неизвестным наркотическим ядом с целью ограбления» [17].

(Продовження у наступному номері)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Азбучный указатель русских деятелей, имеющих быть помещенными в «Биографический словарь», издаваемый Русским историческим обществом // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1888. – Т.62.
2. Белецкая Э.Н. Санитарно-профилактическое направление земской медицины в Екатеринославской губернии / Э.Н. Белецкая, З.Г. Гужва, Н.М. Онул // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2013. – № 2. – С.47-50.
3. Булах С.М. та ін. Медицина в Україні. Біо-бібліографічний словник. Вип.2. Друга половина XIX – початок XX століття. Літери Л – С. – Київ: СПД Коляда О.П., 2012. – 520 с.
4. Гужва З.Г. Развитие санитарно-профилактического направления земской медицины Екатеринославской губернии (II половина XIX ст. – 1917 р.). автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук / З.Г. Гужва. – Київ, 2007.
5. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова. Город-подрядчик // Екатеринославские губернские ведомости (далі – ЕГВ). Часть неофициальная. – 1888 (№ 1–102). – № 21. – С. 3-4; № 23. – С. 3-4; № 30. – С. 3-4; № 36. – С. 6-7.
6. ЕГВ. – 1888. – № 35. – С.3.
7. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – 1 июня. – № 11.
8. XXII Екатеринославское Губернское Земское собрание // ЕГВ. – 1888. №1. – С. 2-3.
9. Жбанков Д.Н. Библиографический указатель по земско-медицинской литературе. Приложение к Земско-медицинскому сборнику / Д.Н. Жбанков. – Москва, 1890.
10. Жбанков Д.Н. Библиографический указатель по общественной медицинской литературе за 1890-1905/ Д.Н. Жбанков. – Москва, 1907.
11. Журнал заседания V Отделения Русского общества охранения народного здоровья (далі – РООНЗ) 23 янв. 1897 г. // Журнал Русского Общества охранения народного здоровья (далі – ЖРООНЗ). – 1898. – № 4-5. – С. 325-326.
12. Записки Екатеринославского Медицинского Общества в г. Екатеринославе. 1899 год. – Екатеринослав, 1900.
13. Змеев Л.Ф. Русские врачи-писатели [Вып.2]: с 1863 г. – Тетр. 4-5. – СПб., 1888-1889 (Тетр. 5: М-Я. Дополнения) / Л.Ф. Змеев. – СПб., 1889. – 220 с.
14. Змеев Л.Ф. Второе дополнение к книге «Русские врачи-писатели» / Л.Ф. Змеев. – СПб., 1892. – 106 с.
15. Кравченко О.В. Добродетель та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. / О.В. Кравченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXVIII. – С.64-71.
16. Лазебник В. Катеринославська санітарна комісія / В. Лазебник // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2004 рік: бібліогр. покажчик / Упоряд. І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2003. – С. 63–65.
17. Липский В. Отчет Екатеринославского Отдела РООНЗ / В. Липский, А. Говсеев // ЖРООНЗ. – 1896. – № 6. – С.584-586.
18. Медицинская часть // Отчет Екатеринославской губернской Земской управы за 1893 год. Часть 2. – Екатеринослав, 1894.
19. Отчет Екатеринославской Губернской Земской управы за 1890 год. – Екатеринослав, 1891.
20. Отчет о призываемых земством сиротах и подкидышах в Екатеринославской губернии, освидетельствованных по постановлению XXIII сессии губернского земского собрания врачом В.Т. Скрыльниковым в 1889 году // Отчет Екатеринославской губернской Земской управы за 1889 год. Часть вторая. – Екатеринослав, 1890. – С.229-240.
21. Отчет об осмотре сирот и подкидышей, содержащихся у крестьян на счет губернского земства, земского врача В. Скрыльникова за 1890 год // Отчет Екатеринославской губернской Земской управы за 1890 год. – Екатеринослав, 1891. – С.144-148.
22. Отчет о деятельности РООНЗ за 1894 год // ЖРООНЗ. – 1895. – № 11.
23. Писаренко Г.С. Воспоминания и размышления / Г.С. Писаренко. – Киев: Наукова думка, 1994. – 448 с.
24. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского Губернского земского собрания. С 3-го по 14-е декабря 1888 г. С приложениями. – Екатеринослав, 1889.
25. Правительственные распоряжения // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1874. – февраль.
26. Протоколы заседаний съезда земских врачей Екатеринославской губернии с 5 по 10 августа 1883 года. – Екатеринослав, 1883. – 103 с.
27. Протоколы заседаний 3-го съезда земских врачей Екатеринославской Губернии с 13-го по 18-е марта 1889 года. – Екатеринослав, 1889. – 87 с.
28. Прошение М.В.Булацель Председателю Екатеринославской Губернской Земской Управы // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 1901 г. Сессии с 1-го по 14-е декабря. – Екатеринослав, 1902. – С. 1290-1295.
29. Речь Г. Председателя РООНЗ (Н.Ф.Здекауера), произнесенная в Общем собрании 16 янв. 1894 года // ЖРООНЗ. – 1894. – № 2. – С.141-142.
30. Санітарно-виконавча комісія катеринославського міського самоврядування 1879 рік (до 125-річчя з дня заснування) / С.А. Риженко, Е.М. Білецька, З.Г. Гужва, М.О. Гужва // Медичні перспективи. – 2004. – Т.IX, № 2. – С.1-8.
31. Российский Медицинский список, изданный Мед. Департаментом Мин. Внутренних дел на 1864 год. – СПб., 1864.
32. Российский Медицинский список, изданный Мед. Департаментом Мин. Внутренних дел, на 1872 год. – СПб., 1872.

33. Российский Медицинский список, изданный Мед. Департаментом Мин. Внутренних дел на 1890 год. – СПб., 1890.

34. Российский медицинский список, изданный Мед. Департаментом Мин. Внутренних дел на 1898 год (По сведениям к 15 Мая 1898 г.). – СПб., 1898.

35. Савчук В. «Тимофіївська глина»: до історії вивчення геологічного минулого Придніпров'я / В. Савчук // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 4: Скраби Придніпровського степу. – Дніпропетровськ, 2002. – С.32-37.

36. Сведения деятельности Бесплатной Лечебницы при Екатеринославской Губернской Земской Управе. За 1894,1895 и 1896 гг. // Труды VII съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии (26 сент. – 4 окт. 1897 г.). – Екатеринослав, 1897. – С.553-560.

37. Скрыльников В.Т. Врачебные беседы с сестрами милосердия и санитарями. О перевязках и уходе за ранеными и больными воинами / В.Т. Скрыльников. – Екатеринослав, 1877. – 24 с.

38. Скрыльников В. К казуистике водобоязни (hidrofobia). Десять больных, укушенных бешеным волком, в Попаснянской волости Новомосковского уезда, Екатеринославской губернии / В. Скрыльников // Воен.-мед. журнал. – 1885. – Ч. CLIII. – № 8. – С. 265-276.

39. Скрыльников В.Т. Общедоступные беседы по медицине для народных, городских и сельских училищ / В.Т. Скрыльников. – Екатеринослав, 1886. – 126 с.

40. Скрыльников В.Т. (Земский врач В. Скр-в). Несколько слов о съезде земских врачей Екатеринославской губернии / В.Т. Скрыльников // ЕГВ. – 1888. – № 19. – С.3; № 20. – С. 3.

41. Скрыльников В.Т. (Земский врач В.Т. Скр-в). Врачебно-санитарные заметки / В.Т. Скрыльников // ЕГВ. – 1888. – № 26. – С.3.

42. Скрыльников В. Проект журнала «Земский санитарный вестник» // Протоколы заседаний II-го съезда земских врачей Екатеринославской губернии с 11-го по 15-е февраля 1888 года. – Екатеринослав, 1888. – С. 50-54.

43. Скрыльников В. Общество Екатеринославских врачей. Заседание 21 декабря / В. Скрыльников // Русская медицина. – 1890. – № 3. – С. 70-71.

44. Скрыльников В.Т. Status quo земской медицины Екатеринославля / В.Т. Скрыльников // Русская медицина. – 1892. – № 1. – С. 14-15.

45. Скрыльников В.Т. Проституция и сифилис в г. Екатеринославе / В.Т. Скрыльников // Русская медицина. – 1892. – № 9. – С. 143.

46. Список студентов императорского Харьковского университета на 1860–1861 гг. – Харьков, 1861.

47. Список членов РООНЗ // ЖРООНЗ. – 1892. – № 4. – С. 1-15.

48. Шмаков И.А. Испытательная санитарная станция в г. Екатеринославе / И.А. Шмаков // ЕГВ. – 1888. – № 98. – С.1-2.

REFERENCES

1. [Alphabetical index of Russian leaders, who have to be placed in the "Biographical Dictionary", published by the Russian Historical Society]. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obschestva. Saint Petersburg; 1888;62. Russian.

2. Beletskaia EN, Guzhva ZG, Onul NM. [Sanitary and preventive medicine in the direction of the Ekaterinoslav province]. Problemy sotsialnoy gigieny, zdorovoohraneniya i istorii meditsiny. Moscow: Meditsina; 2013;2:47-50. Russian.

3. Bulakh SM, et al. [Medicine in Ukraine. Bibliographic dictionary. V.2. The second half of the XIX - early XX century (L – S)]. Kyiv: SPD Kolyada OP; 2012. Ukrainian.

4. Guzhva ZG. [Development of sanitation of rural medicine directly in Yekaterinoslav province (second half of the XIX century – 1917)]. Kyiv; 2007. Ukrainian.

5. Egorov A. [Some of the documents of IM Skrylnikov. City contractor]. Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;21:3-4;23:3-4;30:3-4;36:6-7. Russian.

6. Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;35:3. Russian.

7. Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti. 1877;11. Russian.

8. [XXII Ekaterinoslav Provincial zemstvo Assembly]. Ekaerinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;1:2-3. Russian.

9. Zhbankov DN. [Bibliographic Index on the Zemstvo medical literature. Annex to the Zemstvo medical anthology]. Moscow; 1890. Russian.

10. Zhbankov DN. [Bibliography of literature on public health for 1890-1905]. Moscow; 1907. Russian.

11. [V Magazine session. Branch of the Russian Society of public health care January 23. 1897]. Zhurnal Russkogo Obschestva ohraneniya narodnogo zdraviya. 1898;4-5:325-6. Russian.

12. [Notes of Katerynoslav Medical Society in the city of Ekaterinoslav. 1899]. Ekaterinoslav; 1900. Russian.

13. Zmeev LF. [Russian doctors, writers. [V.2]: from 1863 year. (N4-5). Saint Petersburg; 1888-1889 (N5: М-Я. Addition)]. Saint Petersburg; 1889. Russian.

14. Zmeev LF. [The second addition to the book "Russian doctors, writers"]. Saint Petersburg; 1892. Russian.

15. Kravchenko OV. [Philanthropy and custody of children of Katerynoslav in XIX - early XX century]. Naukovi pratsi Istorichnogo fakultetu Zaporiz'kogo natsional'nogo universitetu. 2014;38:64-71. Ukrainian.

16. Lazebnyk V. [Sanitary Commission of Katerynoslav]. Moye Pridniprov'ya. Dnipropetrovs'k: DOUNB; 2003:63–65. Ukrainian.

17. Lipsky V, Govseev A. [Report of Katerynoslav Division of Russian society escort of public health].

Zhurnal Russkogo Obschestva ohraneniya narodnogo zdравиya. 1896;6:584-6. Russian.

18. [The medical unit]. Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy Zemskoy upravyy za 1893 god. Chast 2. Ekaterinoslav; 1894. Russian.

19. [Notes of Katerynoslav Medical Society in the city of Ekaterinoslav. 1890]. Ekaterinoslav; 1891. Russian.

20. [Report about boards of orphans and foundlings in Ekaterinoslav province, surveyed by order of the XXIII session of the Provincial Assembly of a zemskiy doctor, VT Skrylnikov in 1889]. Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy Zemskoy upravyy za 1889 god. Chast 2. Ekaterinoslav. 1890;229-40. Russian.

21. [Viewing orphans and foundlings report contained the peasants at the expense of the provincial zemstvo, V. Skrylnikov zemskiy doctor for 1890]. Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy Zemskoy upravyy za 1890 god. Ekaterinoslav; 1891;144-8. Russian.

22. [A report on the activities of Russian society escort of public health, for 1894]. Zhurnal Russkogo Obschestva ohraneniya narodnogo zdравиya. 1895;11. Russian.

23. Pisarenko GS. [Memories and Reflections]. Kyiv; Naukova dumka; 1994. Russian.

24. [Resolution of XXIII regular session of Yekaterinoslav Zemstvo Assembly. From the 3rd to the 14th December 1888 with the application]. Ekaterinoslav; 1889. Russian.

25. [The executive order]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya. 1874;2. Russian.

26. [Congress Minutes of meetings of Zemstvo doctors of Yekaterinoslav province from 5 th to 10 th August 1883]. Ekaterinoslav; 1883. Russian.

27. [Minutes of the meetings of the 3rd Congress of Zemstvo doctors Yekaterinoslav province from 13 th to 18 th March 1889]. Ekaterinoslav; 1889. Russian.

28. [Petition M.V.Bulatsel Chairman Yekaterinoslav Zemstvo Justices // Annex to the regulations of the provincial Yekaterinoslav Zemstvo Assembly Sessions in 1901 with the 1st to the 14th of December]. Ekaterinoslav. 1902;1290-1295. Russian.

29. [Speech of the President of Russian Society escort of public health]. Zhurnal Russkogo Obschestva ohraneniya narodnogo zdравиya. 1894;2:141-2. Russian.

30. Ryzhenko SA, Biletska EM, Guzhva ZG, Guzhva MO. [Sanitary executive committee of Katerynoslav city government in 1879 (to 125 anniversary of the foundation)]. Medicni perspektivi. 2004;IX(2):1-8. Ukrainian.

31. [Russian Medical list, published by Med. Department of the Ministry of Internal Affairs on 1864]. Saint Petersburg; 1864. Russian.

32. [Russian Medical list, published by Med. Department of the Ministry of Internal Affairs on 1872]. Saint Petersburg; 1872. Russian.

33. [Russian Medical list, published by Med. Department of the Ministry of Internal Affairs on 1890]. Saint Petersburg; 1890. Russian.

34. [Russian Medical list, published by Med. Department of the Ministry of Internal Affairs on 1898]. Saint Petersburg; 1898. Russian.

35. Savchuk V. ["Tymofiivs'ka clay": the history of the study of the geological past Dnieper]. Skarbi Pridniprovs'kogo stepu. Dnipropetrovs'k. 2002;32-37. Ukrainian.

36. [Information activities of the Free Treatment facilities at Ekaterinoslav Provincial Zemstvo. During 1894.1895 and 1896. // Proceedings of the VII Congress of the Zemstvo physicians and representatives of Zemstvos Ekaterinoslav province (September 26 - 4 October 1897)]. Ekaterinoslav. 1897;553-60. Russian.

37. Skrylnikov VT. [Doctor's conversation with the sisters of mercy and nurses. About dressings and care for the wounded and sick soldiers]. Ekaterinoslav; 1877. Russian.

38. Skrylnikov V. [To casuistry rabies (hydrofobia). Ten patients bitten by a rabid wolf in Popasniansky parish of Novomoskovsk district, Ekaterinoslav province]. Voenno-meditsinskiy zhurnal. 1885;CLIII(8):265-76. Russian.

39. Skrylnikov VT. [Public conversation on medicine for the people, both urban and rural schools]. Ekaterinoslav; 1886. Russian.

40. Skrylnikov VT. [A few words about the congress of zemstvo doctors of Yekaterinoslav province]. Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;19:3. Russian.

41. Skrylnikov VT. [Medical-Sanitary notes]. Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;26:3. Russian.

42. Skrylnikov V. [Skrylnikov B. Draft magazine "Zemsky health bulletin" / Protocols II-th Congress of the Zemstvo physicians Ekaterinoslav province meetings from 11 th to 15 th February 1888]. Ekaterinoslav. 1888;50-54. Russian.

43. Skrylnikov V. [Society Ekaterinoslav doctors. Meeting on December 21]. Russkaya meditsina. 1890;3:70-71. Russian.

44. Skrylnikov VT. [Status quo of zemstvo medicine in Yekaterinoslav]. Russkaya meditsina. 1892;1:14-15. Russian.

45. Skrylnikov VT. [Prostitution and syphilis in Yekaterinoslav]. Russkaya meditsina. 1892;9:143. Russian.

46. Spisok studentov Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1860 -1861 gg. Harkov; 1861. Russian.

47. [The members of Russian society escort of public health]. Zhurnal Russkogo Obschestva ohraneniya narodnogo zdравиya. 1892;4:1-15. Russian.

48. Shmakov IA. [Test sanitary station Yekaterinoslav]. Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. 1888;98:1-2. Russian.

Стаття надійшла до редакції
16.01.2017

